

KAPITTEL 5

Hans Nielsen Hauge og Kristiansand stift – litterært produksjonssenter og kirkelig motstand

Helje Kringlebotn Sødal Universitetet i Agder

Abstract: In this article Hans Nielsen Hauge's activity in Kristiansand diocese is explored as well as a local, ecclesiastical narrative about him. The narrative is constructed from a scarcely used source – original local reports on Hauge from the clergy. I argue that Kristiansand, despite relatively few Haugeans, played an important role for the governmental process that caused the prosecution against Hauge. This has hardly been systematically investigated before. I also claim that the harsh reactions against Hauge in Kristiansand diocese were triggered by commercial activities connected to book production which made Kristiansand a literary production center for Hauge. Contrary to previous research I stress that relatively few clergy reported on Hauge to the bishop, and that the low response rate in Kristiansand may modify the representativity of the material and the clergy's hostile attitude against Hauge.

Keywords: Hans Nielsen Hauge, lay preaching, Peder Hansen, Jens Bloch

Innledning

Hauge-bevegelsen sto ikke spesielt sterkt i Kristiansand stift.¹ Dette reflekteres i mye Hauge-litteratur som legger liten vekt på området. Stiftet har også beskjedne plass i nyere forskning, som i Trygve Riiser Gundersens omfattende framstilling om haugianerne og i Hauge-antologien *Fra samfunnsfiende til ikon*, redigert av Knut Dørum og Helje Kringlebotn Sødal.² Like fullt spiller det som skjedde nettopp i Kristiansand stift, en sentral rolle i prosessen som førte til fengslingen av Hans Nielsen Hauge (1771–1824) i 1804. Disse hendelsene er i liten grad studert systematisk før og er tema her.³ Hensikten er å kartlegge Hauges virksomhet i stiftet som en viktig forutsetning for å forstå den sterke lokale, kirkelige reaksjonen mot ham herfra. I sin tur fikk den nasjonal betydning.

Opptakten til innberetningsprosessen mot Hauge nasjonalt kom fra Kristiansand, der biskop Peder Hansen (1746–1810) advarte kanselliet i København mot Hauge og tilhengerne hans våren 1804. Kanselliet sendte så ut et sirkulære basert på Hansens brev og ba om innberetninger fra biskoper og amtmenn i hele landet. Den nye biskopen i Kristiansand, Jens Bloch (1763–1830), svarte 2. november 1804, men da var Hauge allerede arrestert.⁴

Presteinnberetningene

Presteinnberetningene fra hele landet finnes på Riksarkivet. Mange kirkehistorikere har omtalt dem, og de er analysert av riksarkivar og historiker Dagfinn Mannsåker og lektor Anders Lindbeck.⁵ I tråd med andre som har omtalt brevene, hevder Mannsåker at de formidler massiv og «utilslørt» motvilje blant prestene. Lindbeck finner større variasjon, inkludert flere nøytrale innberetninger og slike som trakk fram positive aspekter ved Hauges virksomhet.⁶ Mannsåker mener innberetningene viser at embetsrollen var viktigst for prestene som primært var opptatt av å demme opp for trusselen mot statens religionsmonopol. Lindbeck mener Mannsåker

1 Stiftet besto av Stavanger amt, Lister og Mandals amt, Nedenes amt og fogderiene Råbyggelaget og Øvre Telemark. Slettan (1992, s. 24) omtaler utbredelse i Agder-fylkene, Heggveit (1905–1911, s. 274–275) omtaler utbredelsen i ulike deler av stiftet, men uten å oppgi tall.

2 Gundersen (2022, s. 20–25, 517–518) omtaler Hansens brev til kanselliet og at haugianismen sto svakt i stiftet. Kristiansand stift er heller ikke spesielt vektlagt i Dørum og Sødal (2017).

3 Støylen (1984) presenterer kort Hauges virksomhet i stiftet.

4 Kanselliet beordret overføring til Kristiania med tanke på rettsforhør 17. november. Koht 1936: 598

5 Omtaler, f.eks. hos Bang (1888), Heggveit (1905–1911) og Norborg (1966), analyser hos Mannsåker (1961–1962) og Lindbeck (1999) (hovedoppgave).

6 Lindbeck 1999; Mannsåker 1961–1962: 3–82.

tilslører nyansene i prestenes svar på ulike sider ved Hauge-bevegelsen og grupperer materialet etter det innberetningene avdekker av nøytrale, negative, positive og blandede holdninger til Hauge. Jeg analyserer kvalitativt et utsnitt av det nasjonale materialet disse har arbeidet med sammen med andre relevante opplysninger fra Kristiansand stift for å komme fram til et samlet, lokalt narrativ om Hauge og tilhengerne hans.

Kanselliet spesifiserte ikke hvordan embetsmennene skulle rapportere om Hauge. I Kristiansand valgte Bloch å oppsummere prestenes svar. 32 originale prestebrev, biskopens «Extract» og personlige innberetning, samt et brev til Bloch fra biskopen på Sjælland, Nicolai E. Balle, befinner seg på Statsarkivet i Kristiansand og er tidligere kort presentert av arkivar Lauritz Repstad.⁷ Her analyseres det grundigere.⁸ Jeg leter etter tendenser og motiver som går igjen i innberetningene og grupperer dem i nye kategorier og stereotyper som tydelig får fram de viktigste oppfatningene om Hauge blant geistligheten.

På bakgrunn av innberetningene og andre kilder om Hauges virksomhet i Kristiansand, konstruerer jeg et kirkelig narrativ om Hauge anno 1804 fra Kristiansand stift. Ordet *narrativ* indikerer at prestenes kollektive fortelling er ensidig og ideologisk preget – og ikke helt realistisk. Men først argumenterer jeg for at narrativet må forstås på bakgrunn av den lokale konteksten som derfor skal avklares.

Et stift i «aandelig Slummer»

Den kirkelige tilstanden var dårlig i Kristiansand omkring århundreskiftet, tidsrommet som kirkehistorikeren Andreas Aarflot kaller den egentlige rasjonalismens tid i Norge.⁹ Mange kirker forfalt, gudstjenestedeltagelsen sank, og det var stor avstand på flere måter mellom menighetene og prestene. Rasjonalistene, en sammensatt gruppe av mer eller mindre radikale opplysningsprester, dominerte i Kristiansand stift som på landsbasis.¹⁰ Det

7 Repstad 1971.

8 Brevene er transkribert og digitalisert av Tom Kjetil Murberg, Haugeinstituttet, som ledd i et større transkriberingsprosjekt om haugianerdokumenter: <https://haugeinstituttet.no/bibliotek/historiske-dokumenter/> (28. februar 2022). Jeg har brukt den digitaliserte versjonen. De fysiske brevene finnes i følgende manuskriptpakke: Statsarkivet i Kristiansand, biskopen i Kristiansand, GO – 0008 C313 Hans Nielsen Hauges virksomhet, linavl, tangarter og trolovelser 1782–1809. Når jeg siterer fra brevene, oppgir jeg avsender og dato ved første gangs referanse til brev fra én prest.

9 Aarflot 1967: 219.

10 Mannsåker (1961–1961: 382) deler inn i tre grupper rasjonalister etter grad av radikalitet og en gruppe som ikke var preget av rasjonalismen/opplysningen.

skal bare ha vært én prest i stiftet som ikke kunne kalles rasjonalist på Hauges tid, prost Niels I. Lassen i Vestre Moland og Lillesand.¹¹ Han sendte ikke noen innberetning om Hauge. Kristiansand fikk en radikal opplysningsmann i bispesetet med Peder Hansen i 1798, «en aggressiv folkeopplysningsmann» ifølge kirkehistorikeren Sverre Norborg.¹² Da Hansen ble biskop i Odense våren 1804, fikk Kristiansand nok en opplysningsteolog som biskop, Jens Bloch.

I samtiden mente geistligheten så vel som Hauge at stiftet lå i «aandelig Slummer», for å bruke presten og historikeren Andreas Fayes uttrykk fra 1867.¹³ Mens presteflertallet mente at allmuen burde vekkes til opplysning, mente Hauge at de trengte en kristen oppvåkning. Faye kommenterer at Hauge i motsetning til prestene faktisk greide å vekke folket – og ble satt i fengsel på grunn av det.

Fayes beskrivelse av de to danskfødte biskopene er negativ:¹⁴ Hansen var en mann etter kanselliets hjerte, men ikke etter nordmennenes. Han vakte forargelse i menighetene med sin rasjonalisme og var mest opptatt av skolen og leseselskaper der folk kunne låne bøker om landbruk, helsestell, historie og naturkunnskap. Ellers var han fordringsfull, rastløs og lærd og utrettet lite annet enn å forbedre skolevesenet noe. Tjue år senere omtaler kirkehistorikeren Anton Chr. Bang ham som en «Vandalismens Biskop» i åndelig forstand.¹⁵ Bloch beskrives som unnselig, lærd og åndsfraværende. Han satt i embetet et års tid og etterlot ikke noe varig minne i stiftet.

Faye og Bang var mer positive til Hauge enn til biskopene, og Bang hadde en klar ambisjon om å bygge Hauge opp som positiv kraft i kirke- og nasjonalhistorien.¹⁶ Tendensen i senere norsk kirkehistorikere har også vært å vurdere den kirkelige situasjonen negativt.¹⁷ Teologi, men også demokratiske tanker, kan forklare dette: Opplysningsprestene var Hauges teologiske motstandere som motarbeidet den folkelige-religiøse fornyelsen han representerte. Uansett er det vanskelig å finne dokumentasjon på at Hansen og Bloch utrettet mye konstruktivt. Unntaket er innsatsen for folkeopplysning og forbedring av skolen som særlig Hansen bidro til. I

11 Repstad 1971: 33.

12 Norborg 1966: 138.

13 Faye 1867: 446.

14 Faye 1867: 429–446 (om Hansen), 447–449 (om Bloch).

15 Bang 1888: 170–171.

16 Amundsen 1997, jf. Amundsens bidrag i denne boka.

17 Se sammenfatning i Seland (2017, s. 127–128).

skolehistorien blir han derfor en foregangsmann.¹⁸ I norsk kirkehistorie har begge dårlig omdømme på grunn av framferden mot Hauge.

Hauge i stiftet

Da Hauge reiste i Kristiansand for første gang høsten 1798, kom han nordfra med båt til Stavanger og gikk derfra over land mot stiftsbyen.¹⁹ På Jæren delte han ifølge egne erindringer ut noen hundre «smaae Bøger», stoppet i Eigersund og på Vanse før han ankom Kristiansand et par uker før jul. Her leverte han *Taulerboken* til trykking og dro videre østover.

Høsten 1802 var Hauge innom flere bygder i Øvre Telemark. Neste høst reiste han igjen til Telemark, til bygder i den sørlige delen av Setesdal og til Fennefoss, der noen venner var i ferd med å etablere papirproduksjon. Fra denne reisen forteller Hauge at han opplevde «Forfølgelser» i Holden/Holla prestegjeld.²⁰ Den rasjonalistiske sognepresten Lauritz Lange Bremer hadde møtt opp på en vennsamling. Presten kritiserte Hauge og spytet ham ifølge noen tradisjoner i ansiktet.²¹ Holden lå utenfor stiftet, men det var rimeligvis kontakt mellom prester over stiftsgrensene. Det er også mulig at de Hauge-kritiske innberetningene fra Øvre Telemark tyder på at Bremer kan ha påvirket noen prester i stiftet selv om de ikke viste til ham.

På nyåret 1804 fortsatte Hauge fra Fennefoss til Kristiansand for å trykke nye opplag av sju større og mindre skrifter. Hauges mest prestekritiske skrifter var blant dem, *Betragtning over denne verdens Daarlighed* og *De Eenfoldiges Lære og Afmægtiges Styrke*.²² Så dro han landeveien til Stavanger og stoppet nok en gang i Eigersund og på Jæren.

Forsommeren i 1804 kom Hauge med egen skute fra Bergen via Jæren til stiftsbyen.²³ Her fikk han kjennskap til kanselliets sirkulære og ble overrasket over anklagene. Han skrev et svar, men sendte det ikke.²⁴ Hauge stolte på kongen som kristendommens høye beskytter og slo seg til ro med

18 Amundsen 2022.

19 Oversikten over reisevirksomheten bygger på Hauge (1816/1952), Bang (1888) som omtaler reisene mer utførlig, og Murberg (2016) som har en god og systematisk oversikt.

20 Han beskrev ikke selv hva forfølgelsene besto i. Hauge 1816/1952: 30.

21 Bang 1888: 322; Ytterbøe 1957: 151, 1975: 316.

22 Hauge 1816/1914: 153.

23 Bang 1888: 349.

24 Koht 1936: 597.

at sentralmyndighetene ikke ville finne bekreftelse for anklagene. Deretter dro han til København.²⁵

Næringsforetak

Et trykkeri trakk Hauge mot stiftsbyen. Han skrev stadig og ville utgi flere skrifter i nye opplag. Da var papirmangel og høye trykkekostnader et tilbakevendende problem. Trykkeriet i Kristiansand var vanskjøttet, og Hauge begynte å planlegge for å få det på vennenes hender (1799). Selv dro han til Danmark for å lære mer om papirproduksjon (1800). Han rådførte seg også med en boktrykker i Trondheim som mente det var forsvarlig å kjøpe trykkeriet og kontaktet så en venn som kjøpte det i 1803, og dermed også retten til å utgi byens eneste avis.²⁶

På Fennefoss anla fire av Hauges venner ei papirmølle som et andelslag, bygd etter mønster fra mølla på Eiker som startet opp i 1802. Produksjonen på Fennefoss begynte våren 1804 og ga forsyninger til trykkeriet. Hauges eldre bror, Ole Nielsen, ble hovedkommisjonær for mølla. På det meste skal tjue mennesker ha arbeidet på Fennefoss, der det også var ei kornmølle og et sagbruk.²⁷ Historikeren Bjørg Seland viser hvordan Hauge-bedriftens doble målsetting om å drive næringsvirksomhet etter kristne idealer og å spre vekkelsen lokalt, ble realisert her.²⁸

I 1804 hadde altså Hauge og vennene kontroll over ei papirmølle og et trykkeri, og broren var kjøpmann i Kristiansand by. Dermed kunne de samkjøre litteraturproduksjonen for å få lave kostnader. Her kunne Hauge også lettere enn andre steder trykke og spre skriftene sine, og for mange prester var de farligere enn den muntlige forkynnelsen.²⁹ Skriftene ble lest og distribuert etter at Hauge eller vennene hadde vært i egnen. Prost Windfeldt i Hvidesø i Øvre Telemark skrev for eksempel at de fanatiske og mye utbredte skriftene til Hauge var ekstra farlige i fjellbygdene der mange bodde flere mil unna presten.³⁰ Når det gjaldt nedslag i befolkningen, kunne ingen norsk prest konkurrere med den «talerstolen» Hauge skapte seg litterært.

25 Hauge 1816/1952: 38. I København vurderte Hauge å oppsøke myndighetene for å avkreffe anklagene, men kom fram til at det var bedre om det ble anlagt sak mot ham i Norge der det var bevismateriale nok til å støtte ham (s. 39), jf. også Bang (1888, s. 353–355).

26 Hauge 1816/1952: 16, *Christiansands Adressecontoirs Efterretninger*, Norborg 1966: 247.

27 Kjøbekk 2004: 31.

28 Seland 2022.

29 Jf. Ording 1947: 26 og flere presteinnberetninger.

30 Brev datert 11.9.1804.

Flere av innberetningene og motstanden mot Hauge lokalt kan forstås i lys av at Kristiansand ble tyngdepunktet for produksjon av Hauges skrifter. Bloch listet opp ti Hauge-skrifter som var blitt trykket her i tillegg til *Tauler-boken* da han svarte kanselliet. Biskopen beskrev dem som mystiske, usammenhengende, svermeriske og elendige, men også som listige og forræderiske. Dessuten klaget biskopen over at det var vanskelig for ham å få trykket egne skrifter i Kristiansand der «Hans Hauge selv ejer Bogtrykkeriet»³¹ Da Hauge ble arrestert, hadde trykkeriet utestående fordringer for ti tusen eksemplarer av fire Hauge-skrifter til en verdi av 92 riksdaler.³²

En annen venn av Hauge kjøpte et teglverk på Eg utenfor Kristiansand i 1804. Det ble en lukrativ forretning som bekymret handelsborgerne mer enn prestene.³³ Teglverket var mindre viktig for Hauge-bevegelsen enn papirmølla og trykkeriet, men flere prester og biskopen var ifølge innberetningene enige med handelsborgerne i at den økonomiske suksessen til Hauges tilhengere kunne true den bestående samfunnsorden.

Videre er det karakteristisk for situasjonen i stiftet at Trykkefrihedsforordningen av 1799 § 26³⁴ for første gang ble brukt mot Hauge her. Politimesteren beslagla 4. oktober 1804 et restopplag av *De Eenfoldiges Lære og Afmægtiges Styrke* på trykkeriet og varslet kanselliet om saken.³⁵ 30. oktober svarte myndighetene med ordre om å beslaglegge alle Hauges bøker og papirer nasjonalt, samt ettersøke og pågripe ham. 16. november 1804 fikk norske stiftsamtmenn pålegg om å beslaglegge alle Hauges eiendommer, men han eide ikke noe personlig i stiftet.

Den negative innstillingen til Hauge og vennene snudde forholdsvis raskt i Kristiansand by. I årene 1811–1813 skrev Nicolai Wergeland, daværende adjunkt ved katedralskolen (1806–1812) og residerende kapellan (1812–1817), at han hadde «megen Agtelse» for byens haugianere som på folkemunne kaltes «de Hellige». De var ikke lenger svermeriske, gikk flittig i kirke og ble ikke spottet av befolkningen, skrev han.³⁶

31 Brev datert 2.11.1804.

32 Breistein 1955: 141.

33 Breistein 1955: 136–138.

34 Schou 1800: 687.

35 Koht 1936: 598; Norborg 1966: 286.

36 Wergeland 1811–1813/1963: 159–160.

Kjerneområder

Fire områder i stiftet utpeker seg ifølge materialet mitt som særlig viktige for Hauge og vennene, og dermed også for motstanderne: For det første var Kristiansand by viktig på grunn av trykkeriet og brorens kjøpmannsvirksomhet, men det er ukjent hvor mange tilhengere Hauge hadde her. For det andre var Fennefoss viktig på grunn av papirmølla som ga forsyninger til trykkeriet, og fordi stedet ble et åndelig sentrum for Hauges tilhengere i Setesdal. Sogneprest P. Mandall i Evje skriver at det ifølge upålitelige rykter var «mange» Hauge-tilhengere i Evje og omkringliggende sogn.³⁷ Eksakte tall finnes knapt. For det tredje var Øvre Telemark et kjerneområde der Hauge fikk mange tilhengere – og motstand fra flere prester.³⁸ Når biskop Kåre Støylen hevder at prestene i Telemark var tilbakeholdne med å kritisere Hauge, må han referere til de sognene som senere ble lagt til stiftet.³⁹ For det fjerde var Jæren, Eigersunds- og Lista-området viktig fordi Hauge hadde flere tilhengere her enn i andre kystnære deler av stiftet: «Alle steder søgte Folk mig» på veien, skriver Hauge om reisen fra Kristiansand til Stavanger i 1804 og poengterer at noen fulgte ham flere mil. På Jæren ville så mange «høre gode Tilskyndelser til Gudsfygt» at det var vanskelig å finne egnet samlingssted. I Høyland ba Hauge en av tilhengerne om å invitere prosten til en søndagssamling. Hauge skriver at han talte lett og ubesværet denne ettermiddagen, og at prosten, Knud Wessel Brown, håndhilste, takket og ønsket at Hauges tale måtte «virke paa Menneskene». Mange var «bøielige» og «endeel fattet Forsæt» til kristne dyder, avslutter Hauge.⁴⁰

Hendelsen med Brown er interessant fordi presten ikke nevner den i innberetningen der han tvert om distanserer seg fra Hauge.⁴¹ Mens Hauge formidler at Brown lykkeønsket ham, ville presten noen måneder senere «sætte Grændser for et Væsen der kand have de skadeligste Følger, om man vilde lade det beholde et frit Løb». Hauges sekt «arbeyder paa at nedværdige den af Øvrigheden forordnede Lærestand», og forledet noen «overtroiske» fra allmuen til å anse Hauge som «den anden Luther, der skulde tilveyebringe en nye Reform i Kirken», mente Brown da.

Sammenfattende førte Hauges reiser og næringsvirksomhet i stiftet til et uvisst antall vennsamfunn og tilhengere. Når Hauges beretning og

37 Brev datert 3.10.1804.

38 Sandvin 1999.

39 Støylen 1984: 65.

40 Hauge 1816/1952: 37.

41 Hauge 1816/1952: 37 og brev datert 7.8.1804 til biskopen fra Brown.

opplysningene fra presteinnberetningene legges til grunn, har bevegelsen hatt numerisk tyngdepunkt i Lista–Jæren-området og Øvre Telemark og mer begrenset rundt Fennefoss.

En kirkelig strategi tar form

Før Hansen fikk nært kjennskap til Hauge-bevegelsen mot slutten av 1803, var han forholdsvis tolerant overfor pietistisk inspirert vekkelseskristendom – «fanatisme» og «svermeri», som han like fullt kalte det. I 1803 utga Hansen et skrift om fanatisme og sendte det til stiftets prester. Her omtalte biskopen Hauge og tilhengerne som fanatiske, men anbefalte opplysning som mottiltak. Angrep fra prekestolen kunne vekke motstand i befolkningen.⁴² Året etter gikk han hardere ut. Da hadde Hansen lest noen av Hauges skrifter og fått meldinger fra flere prester som hevdet at Hauges tilhengere motarbeidet leseselskapene. Dessuten var byens trykkeri kommet på haugianske hender.

For Hansen, som var på vei til nytt kall i Danmark, hastet det nå å gripe inn overfor Hauge, og han rakk å sende to brev om saken. Det første var et hyrdebrev, «Afskedsbrev til Det Hæderlige Præsteskab i Christiansands Stift» (2.4.1804) som formante prestene om å vokte menigheten mot en religiøs og økonomisk forfører.⁴³ Det andre var det mye omtalte brevet til kanselliet (24.4.1804). Den direkte foranledningen for dette var en klage på Hauge fra prost Arvid C. Heiberg i Rennesøy. Kanselliet hadde allerede mottatt flere varsler om Hauge.⁴⁴ Hansen kunne kalkulere med støtte fra presidenten, Frederik Julius Kaas, som var svært negativ til Hauge. Kaas hadde fulgt nøye med på Hauge mens han var stiftsamtmann i Akershus (1795–1802) og hadde arrestert ham i Kristiania i 1798.

Hansens brev til kanselliet la premissene for den videre saksgangen og innberetningene fra hele landet fordi kanselliet nesten ordrett gjenga biskopens brev i sitt sirkulære til de norske embetsmennene (30.6.1804). Hansen/kanselliet hevdet at den beryktede Hauge og emissærene hans dristig og frekt «overspant» riket, hindret opprettelsen av sogne- eller leseselskap, skapte «avmakt» i næringsvirksomhet og motløshet hos folket, satte tilhengerne i «kontribusjon» (beriket seg økonomisk på dem) og skapte mistillit

42 Norborg 1966: 267.

43 Norborg 1966: 270.

44 Koht 1936: 597.

til staten og prestene.⁴⁵ Biskopen hadde også med en sammenligning mellom Hauge og «hin Muhamedaner Abdul Vechab», wahhabismens stifter og et kjent symbol på fanatisme og politisk-religiøst opprør i samtiden. Uvisst av hvilken grunn tok ikke kanselliet med henvisningen til Vechab. Historikeren Frode Ulvund, som har analysert wahhabismen som skremmebilde i Skandinavia omkring 1800, gir ikke noen forklaring på dette.⁴⁶

Kanselliet fulgte Hansens oppfordring om å stanse «et Onde, der vil have et ellers elskverdigt Folks baade physisk og moralsk Fordærvelse til sørgelig Følge!!», som biskopen emfatisk avsluttet brevet. I første omgang etterspurte regjeringen forslag til hvordan Hauge og vennene kunne hemmes. I andre omgang ble arrestasjon og rettsforfølging vedtatt.

Bloch videreførte forgjengerens synspunkter, men ba om råd fra biskop Balle (2.10.1804) før han skrev sin egen innberetning. Balle sammenlignet Hauge-bevegelsen med en farlig «ildebrand» og karakteriserte skriftene hans som vås (etter å ha lest en annenhånds gjengivelse). Likevel mente Balle det var klokt å være forsiktig: «Fra geistlig Mand bør intet Forslag kome til Straf for Angreb paa Religion eller paa Stand», skrev han til sin kollega og venn.⁴⁷ Hauge kunne lett bli martyr, advarte Balle. Blochs innberetning til kanselliet reflekterer ambivalens til rådet. På den ene siden anbefalte han ikke noe «voldsomt» middel som kunne stride mot «Toleranz og sunde Politikk» og uttalte seg ikke om hvordan myndighetene burde forholde seg til Hauges angrep på prestestanden. På den andre siden hadde Bloch flere forslag til statlig aksjon og straff av Hauge for andre forhold.

Innberetningene fra Kristiansand

Bloch ba om svar fra stiftets prester, og 32 av de drøyt 70 aktive prestene svarte.⁴⁸ Jo lenger ned en kommer i embetshierarkiet, jo lavere var svarprosenten: Alle prostene svarte. Noe under halvparten av sogneprestene (21) gjorde det, men bare tre kapellaner. Fra Nedenes svarte bare omkring en firedel.

Annerledes sagt lot mer enn halvparten av prestene være å svare.⁴⁹ Det er rimelig å anta at de prestene som ikke svarte, heller ikke var svært

45 Brevet er bl.a. gjengitt i Faye (1867, s. 440–441) og Lindbeck (1999, s. 103).

46 Ulvund 2018

47 Brev datert 12.10.1804.

48 I Kristiansand stift var det 74 aktive prester i 1800 ifølge Mannsåker (1954, s. 21).

49 Jf. Lindbeck 1999: 19 ff.

bekymret for Hauge og vennene – eventuelt at de hadde lite å rapportere om. For kapellanenes del kan det skyldes at de enten var enige med sognepresten og fant det unødvendig å svare, eller at de ikke ville vise at de var uenige med ham. Svarprosenten gjør representativiteten til det kirkelige narrativet om Hauge fra Kristiansand usikker, og særlig blant den yngre garde – kapellanene. Kanskje er narrativet overdrevent fiendtlig sett i forhold til det prestestanden totalt sett sto for?

De fleste som svarte, var tydelig påvirket av Hansens/kanselliets brev og gjentok formuleringer og synspunkter derfra. Svar som støttet biskopens og myndighetenes synspunkter, kunne tas til inntekt for god embetsførsel som i sin tur styrket eget renommé og muligheter for avansement.⁵⁰ Ingen svar er positive. Samlet sett etterlater svarene et inntrykk av fortielse og skjevrapportering – enten fordi andre svar kunne falle tilbake på brevskriveren, eller fordi de mange opplysningsprestene hadde sterke motforestillinger mot Huges kristendomssyn og virksomhet.

Prestebrevene har tre overordnede karakteristika i tillegg til det som dreide seg om straff eller forebygging: brevene baserte seg i hovedsak på rykter, de sprikte tallmessig, og de ga stereotype karakteristikk av Hauge og støttespillerne. Det siste la Hansens/kanselliets brev opp til.

Et ryktenarrativ

Mange prester skriver at de bygger på rykter, og ordet ryte/rykter er brukt i omkring en tredel av brevene.⁵¹ Kapellan H.J. Grøgaard i Øyestad hevder eksempelvis at Hauge og «hans Udsendte» har vært i sognet flere ganger og solgt noen skrifter, men uten å ha vunnet tilhengere. Grøgaard oppgir rykter «snart latterlige, snart sørgelige, ja gyselige» som sine «eneste Kundskabs Kilder».⁵² Generelt er ryktene alvorlige og dreier seg blant annet om mord, selvmord, barnedrap i Trondheim, utnytting av sinnsforvirrede personer, familiesplittelser og kvinner som er blitt besvangret av Hauge eller tilhengerne. Noen handler om økonomisk svindel. Prost Aschenberg i Øvre Telemark, en av Huges argeste kritikere, hevder sågar at Hauge og vennene satte ut rykter om at stiftsamtmannen og biskopen var tilhengere.⁵³ Sogneprest J.W. Michelet i Moland oppgir derimot at han vet for

50 Jf. Mannsåker (1961, s. 21) og Lindbeck (1999).

51 Om rykteflommen nasjonalt, se Mannsåker (1961–1962, s. 388).

52 Brev datert 11.8.1804.

53 Brev datert 21.9.1804.

lite om Hauge til å uttale seg og er den eneste som åpent vegrer seg for å innberette rykter.

Prost Niels Windfelt i Øvre Telemark skriver at han har lest et par av Hauges skrifter.⁵⁴ De øvrige tier om dette, selv om det er sannsynlig at flere kjente dem. Ingen forteller at de har vært på en samling med Hauge selv om minste én, Brown, sannsynligvis hadde det.

Innberetningene navngir også tre haugianere som hadde oppført seg klanderverdig, hvorav én som gikk amok på Mo prestegård i Øvre Telemark og ble «bindegal».⁵⁵ I det siste tilfellet vitner innberetningen til Aschenberg om at vedkommende må ha vært mentalt syk, noe Hauge knapt kunne lastes for. Prosten gjorde likevel det og skriver at det ble funnet et «hyrdebrev» fra Hauge i lomma på ham som gikk amok.⁵⁶ Andre Hauge-venner er anonyme og umulig å etterspore.

Et narrativ med uklare tall

Prestebrevene preges av få og sprikende tall. Femten prester skriver at det ikke er noen Hauge-tilhengere i sognet. To brev er uten tall som tyder på at det må ha vært få haugianere der. Sogneprest Sverderup i Augvaldsnes uttaler seg tvetydig. På den ene siden har han verken sett Hauge, lest noe av ham, eller truffet noen av «Emissariene» hans. På den andre siden melder Sverderup om en viss uro i sognet fordi et par husmenn har blitt voldelige og sinnsforvirrede etter «Houges Skriffters læsning». Sognepresten kaller dem likevel ikke for haugianere eller venner til Hauge.⁵⁷ Ni prester har vage kvantifiseringer som indikerer at det kan ha vært en del tilhengere i sognene deres. Uttrykk som «en Del», «mange» og «adskillige Huse» brukes da. Biskopen skriver om «utrolig» mange tilhengere, og i Ougne sogn skal «den halve Del af Sognets Almue» ha blitt «aldeles forvildet» av «Houges fanatiske Lære», ifølge sognepresten.⁵⁸ De høyeste konkrete tallene på Hauge-sympatisører refererer likevel til tre–fire gårder i Oddernes og seks personer fra Rennesøy. Sammenlagt virker prestenes informasjon om bevegelsens utbredelse dårlig og dels misvisende.

Det kan tyde på at Hauge hadde få tilhengere i stiftet når omkring halvparten av prestebrevene forteller om liten eller ingen virksomhet –

54 Brev datert 11.9.1804.

55 Ole Egildson, Lars Osmunsen, Jens Olsen – sistnevnte beskrives som mentalt syk.

56 Brev datert 21.9.1804.

57 Brev datert 18.8.1804.

58 Brev datert 2.8.1804.

kombinert med at under halvparten av stiftets prester skrev til biskopen. Hadde de fleste vært dypt urolige over utbredelsen, ville trolig flere ha svart og gitt mer konkrete tall. Alternativt kan de vage tallene henge sammen med egeninteresse. De som skrev om få tilhengere, kunne være motivert for å underdrive. Lav oppslutningen kunne tas til inntekt for at forkynnelse og arbeid for folkeopplysning og skolestell hadde «vaksinert» sognebarna mot Hauge. De som fortalte om mange tilhengere, kunne være motivert av ønsker om rask og hard reaksjon fra kanselliet – som var sannsynlig hvis det ble skapt inntrykk av en bevegelse i ukontrollert vekst, slik biskopen formidlet.

Et stereotypt narrativ

Seks negative stereotypier eller sjablongmessige beskrivelser av Hauge og tilhengerne kan utledes av Hansens og kanselliets brev. En eller flere av dem brukes i de aller fleste innberetningene fra stiftet og viser hvor sterkt Hansen preget det kirkelige narrativet om Hauge med ordlyden i brevet sitt. Noen få svar nevner et og annet positivt trekk ved Hauge, som flid og edruskap, men dette overskygges av negative karakteristikker. For eksempel skriver prost Reiner i Dalane at det hjelper lite om Hauges venner har «standset Drukkenskabs Last» når det erstattes med «andre skammelige Laster» som ubarmhjertighet, hardhet, dovenskap, skinnhellighet og tyveri – kanskje også løsaktighet, selvmord og barnemord – «hvorom haves sikre Indberetninger». ⁵⁹

Fire prester skiller seg ut. De formidler ikke stereotypiene og fristiller seg fra Hansens/kanselliets føringer. For det første framhever sogneprest Støren i Bjelland ovennevnte gode sider ved Hauge og mener tid og opplysning er de beste botemidlene. Støren tilrår bare inngripen ved åpenbar kriminalitet som han ikke finner dokumentert. ⁶⁰ Sogneprest Abel i Vanse vil ikke skape martyrer og mener «voldsomme Midler» fra statsmakten strider mot kristendommens ånd. ⁶¹ Sogneprest Michelet i Moland avslår å uttale seg på sviktende grunnlag, mens prost H.C. Thestrup i Nedenes svarer kort at prostiet, så vidt han vet, ikke har vært «hiemsøgt noget Sted» av Hauge eller tilhengerne – som viser at prosten ikke hadde god oversikt. ⁶²

59 Brev datert 24.8.1804.

60 Brev datert 1.9.1804.

61 Brev datert 24.8.1804.

62 Brev datert 23.8.1804 og 21.7.1804.

Den første stereotypien om Hauge sammenfattes av ordene *fanatiker* og *svermer*. I ulike bøyningsformer fungerer de som en samlebetegnelse for alt prestene og myndighetene mente var galt med Hauge. Ifølge kristendomshistorikeren Jostein Garcia de Presno er ordene brukt i drøyt åtti prosent av presteinnberetningene nasjonalt.⁶³ Fra Kristiansand stift skriver også mange om at Hauge er en svermer som farer med fanatisk kram, har fanatiske ideer, lærdommer, meninger, drømmer, prekener og skrifter. Prost Saxe fra Lista kombinerer dem i samme setning og skriver om «fanatiske Sværmerier».⁶⁴ Biskopen bruker ord som fanatiker og svermer til sammen sju ganger i svaret sitt.

Omstreiferen og banden hans er den andre stereotypien. Flere prester forteller om utbredt «Omstrippen» i strid med løsgjengerloven. Hauge og vennene beskrives som en bande landstrykere som snylter og skor seg på allmuen. Sogneprest F.A. Krog i Arendal ironiserer over Hauge og vennenes «apostoliske Omvandringer», og over hvordan de «modtager den bedste Pleie og Opvartning» og tar høy betaling for skriftene sine.⁶⁵ Aschenberg etterlyser «skarp» lovgivning og tukthus mot omstreiferne og de som innløsjerer «disse pasløse Lediggjengerne».⁶⁶ For Bloch er Hauge og vennene farlige «Vagabonder» som myndighetene bør holde under streng oppsikt og ta forholdsregler mot.

Bedrageren er den tredje stereotypien. I samsvar med kanselliets formulering om å sette tilhengerne i «kontribution» framstilles Hauge som en kynisk bedrager og økonomisk forbryter. Kapellan Storm i Kvitseid kobler Hagues «utidig øvede [religiøse] Myndighed» med «stort Bedrageri», underforstått økonomisk.⁶⁷ Aschenberg viser til Storm og gir to «forbryterske» eksempler: I Åmli skal Hauge ha lurt en ung mann til å selge alt og gi ham fem tusen riksdaler. I Setesdal skal Hauge ha kjøpt sølv og annet løsøre, «Rygtet siger til 2 a 300 rds Værd», til spottpris av ei kone mens mannen var på reise. Aschenberg kaller Hauge for «Norges Enfoldiges Bedrager» som blir millionær til «De Enfoldiges Ruin og Fordærvelse». Kapellan Storm i Kvitseid bruker nesten samme uttrykk: «Bedrager mod alle Enfoldige.» Bloch kaller Hauge en bedrager og «Folkeforfører» som står bak et komplott.

63 Garcia de Presno 2021 oppgir at *fanatiker* er brukt i 80 prosent og *svermer* i 82 prosent av skrivenne.

64 Brev datert 6.9.1804.

65 Brev datert 18.8.1804.

66 Brev datert 21.9.1804.

67 Brev datert 3.9.1804.

Prestefienden er den fjerde stereotypien, og den brukes mye. Fra Arendal skriver Krog at Hauges lære svekker statens myndighet og især gjør seg «til Gode paa Prestestanden». Sogneprest Tønnes Lund i Klepp hevder at Hauge, bøkene og vennene hans flittig søker å «giøre den offentlige Lærestand forhadet og ringe agtet blant Folk». ⁶⁸ Sogneprest Holby i Lyngdal bruker bitter galle som bilde. Det er dette Hauge og vennene hans tømmer over lærdom, filosofi, sunn skrifttolkning og særlig «Lærestanden i sin Almindelighed». ⁶⁹ Bloch refererer indirekte til *De Eenfoldiges Lære og Afmægtiges Styrke* når han viser til at Hauge skaper hat og forakt mot prestene, og sier at de har gått i Satans skole, er «Sieleslagtere» og kan lignedes med «den store hore» og «Dyret» i Johannes' åpenbaring.

Den femte stereotypien retter seg mot *samfunnsomvelteren og statsfienden* Hauge. Flere brev formidler at prestene oppfattet ham som mer enn en trussel mot sunn fornuft, det bestående samfunnssystem og egen stand. Det er samfunnet og nasjonen han vil ødelegge. Hauge er både et unyttig og et skadelig medlem av «Statslegemet», skriver P.T. Lund i Husebø. ⁷⁰ Aschenberg mener at Hauge allerede har forvoldt store ulykker for nasjonen, og at det er bedre at han «Forfølges» enn at «den hele Nation» og mange innbyggere «ruineres» på «Siel, Legeme og Velfærd». Brown understreker at øvrigheten bør gripe raskt og effektivt inn for å forhindre «Skade for det borgerlige Samfund». Slike formuleringer viser at noen prester forsto at Hauge de facto utgjorde tidens største, indre trussel mot den bestående samfunnsorden i riket.

Den sjettede stereotypien kan kalles *motløshetsskaperen* og går ut på at Hauge skal ha brutt allmuen ned psykisk og skapt motløshet og fortvilelse med sin botsforkynnelse og formaninger: «De alltid prædike Lov og Lovens Straf [...] den strenge og truede Dommer; uden nogensinde at omtale hans store Fader = Kierlighed Godhed og Naade», skriver sogneprest N. Solner i Seljord og mener at Hauge innprenter en «ængstelig Modløshed» hos tilhørerne. ⁷¹ Sogneprestene Monrad i Vinje og C.W. Kastrup i Håland forteller at Hauges forkynnelse påvirker tilhengerne fysisk så de får lutende kroppsholdning, flakkende blick og sørgmodig talemåte, «med Hoved hengende endog ved Klædedragt saaledes udmerkede», ifølge Monrad. ⁷²

68 Brev datert 31.7.1804.

69 Brev datert 18.9.1804.

70 Brev datert 2.8.1804.

71 Brev datert 11.9.1804.

72 Brev datert 5.10.1805, jf. brev datert 6.8.1084 fra Kastrup.

I tillegg formidler to innberetninger en stereotypi om Hauge som *slavedriveren*. Den finnes ikke i kanselliets brev og er interessant fordi den står i sterk motstrid til historisk kunnskap om Hauges næringsvirksomhet og -etikk. Aschenberg forteller om et villfarent sognebarn som «formodentlig» fulgte Hauge som «Slave og Træl» til papirmølla hans, og at arbeiderne må innhente tillatelse for å reise fra mølla om de ønsker det. Biskopen skriver to ganger om slavedriving og hevder at Hauges tilhengere «trælle [...] som hans Lastedyr og Slaver i hans Teglverker, Papirmøller, og hans mange og vidt adspredte Anlæg».

Et straffenarrativ

Kanselliet ba om forslag til hvordan Hauges virksomhet kunne hemmes. De fleste svarte på det, noen med flere forslag. Et flertall anbefalte skjerpel bruk av eksisterende lover om omstreifing, sensur og konventikler. Når fjorten prester foreslo å fordribe omstreifere, viser det at mange innså at Hauge var i ferd med å skape en folkebevegelse og et landsomfattende nettverk som fungerte (skremmende) godt. Hvis verken han eller vennene kunne reise, ville bevegelsen stagnere og kanskje dø av seg selv, mente de.

Sju prester skrev at vennesamlinger burde forbys. Elleve foreslo å konfiskere Hauges skrifter, og ti foreslo å skjerpe sensuren. Ni prester mente at bøtelegging var hensiktsmessig, og noen foreslo progressive bøter som gjerne kunne tilfalle skole og fattigpleie. Tre prester anbefalte fengsling eller forbedringsanstalt. Biskopen mente deportasjon til en av rikets kolonier var en egnet reaksjon.

Så godt som alle ville at sentralmyndighetene skulle gripe inn på en eller annen måte. Tre skiller seg ut: Sogneprest Støren beskrev Hauges skrifter som mystisk «Ripsraps», men foreslo å la ham være i fred og overlate saken til tiden, prestenes klokskap og opplysning.⁷³ Sogneprest Abel fryktet, som nevnt, at straff ville gjøre Hauge til martyr.⁷⁴ Sogneprest Michelet uttalte seg verken om tiltak eller straff.⁷⁵

Unntakene hindrer ikke at innberetningene framstår som et straffenarrativ: «Ondet» Hauge burde bekjempes gjennom hard og resolutt aksjon fra myndighetene, mente de fleste prestene. Flere skrev likevel at straff

73 Brev datert 1.9.1804.

74 Brev datert 24.8.1804.

75 Brev datert 23.8.1804.

ikke var nok siden Hauges suksess delvis måtte tilskrives at allmuen var opplyst og lett å forføre.

Et opplysningsinspirert forebyggingsnarrativ

De fleste som ville straffe, anbefalte samtidig opplysning som et mottiltak. Dermed kan innberetningene også karakteriseres som et opplysningsinspirert forebyggingsalternativ. Ti prester argumenterte for dette og ville forbedre allmueskolen, lærerutdanningen og læremidlene. Fire hadde tiltro til at menigheter som tok i bruk den nylig autoriserte *Evangelisk-Christelig Psalmebog* (1789), ville være godt rustet mot svermeri og fanatisme. *Kingo* var øyensynlig mindre egnet. Ni prester foreslo at de selv kunne opplyse og forebygge gjennom prekener, og ved å delta på flere katekisasjoner. Biskopens «Hovedmiddel» var opplysning: «den velgjørende Almueoplysning og alt hvad med denne slaaes i Forbindelse – f. E. at oprette Planteskoler og Seminarier for tilkomne Folkelærere – anlegge i Norges vidløftige Egne faste Skoler». Disse og flere skoletiltak ville virke bedre enn straff, skrev han, men la til at tvangsmidler var nødvendig i tilfellet Hauge.

Et annerledes narrativ?

Dette er ikke stedet for en grundig sammenligning mellom innberetningene fra Kristiansand og tilsvarende innberetninger fra de andre stiftene – som heller ikke er analysert hver for seg. Likevel kan følgende trekkes fram:

Sammenlignet med tidligere forskning passer det kirkelige narrative fra Kristiansand bedre med Mannsåkers synspunkt om at innberetningene nasjonalt viser sterk kritikk av Hauge i presteskaper enn med Lindbeck, som argumenterer for mer sammensatte holdninger. Det er også vanskelig å finne det Lindbeck karakteriserer som positive svar i materialet mitt. Ingen av de få, norske prestene som anerkjente Hauge og virksomheten hans, kom fra Kristiansand stift.⁷⁶ Selv en folkelig og mild opplysningsprest som Hans Jacob Grøgaard uttalte seg skarpt om Hauge.⁷⁷ Svarprosenten for presteinberetningene fra Kristiansand lå også litt høyere enn landsgjennomsnittet, hhv. omkring 44 og 40 prosent.⁷⁸ Dette er små forskjeller, men

⁷⁶ Ording 1947: 238.

⁷⁷ Brev datert 11.8.1804.

⁷⁸ Prosentene er regnet ut fra Mannsåker 1954: 21 som oppgir at de i 1800 var i alt 469 aktive geistlige / geistlige i funksjon i Norge og 74 i Kristiansand, koblet mot de 190 innberetningen som Lindbeck (1999) viser til nasjonalt og de 33 fra Kristiansand stift på Statsarkivet samme sted (biskopens medregnet).

de kan indikere at prestene i Kristiansand stift heller var mer engasjert av og mer negativt innstilt til Hauge enn embetsbrødre ellers i landet.

Avslutning

Jeg har vist at Kristiansand stift står i en særstilling når det gjelder den geistlige motstanden mot Hauge fordi Peder Hansen la tydelige føringer for innberetningene for hele landet gjennom brevet sitt som kanselliet langt på vei kopierte. Dette er påpekt før. Nytt her er den sterke rollen jeg tillegger Kristiansand som sentrum for Hauges publiseringsvirksomhet gjennom haugiansk eierskap over papirmølla på Fennefoss kombinert med trykkeriet i stiftsstaden og Ole Nielsens kjøpmannskap. Muligheten for litteraturproduksjon og -spredning var særlig god her.

Videre har jeg analysert en kilde som har vært lite brukt, originalbrevene fra prestene i Kristiansand stift. De avdekker et nesten entydig negativt narrativ om Hauge med flere karakteristiske stereotyper. Jeg viser også at forholdsvis få prester fra stiftet sendte innberetning, og særlig få av de yngre. Samlet sett gjorde under halvparten av prestene det, noe som kan bety at innberetningene fra Kristiansand ikke nødvendigvis er representative for holdningen til Hauge blant stiftets prester.

Det kirkelige narrative om Hauge fra Kristiansand er et fiende- og straffenarrativ bygd på rykter, sjablongmessige karakteristikk og personlig aversjon mot Hauge og kristendomsforståelsen hans. Det avdekker også frykt blant prestene for at samfunnsordenen sto på spill. Narrative var tilskyndet og påvirket av to rasjonalistiske biskoper som i tillegg var alarmert over at stiftsbyen ble et litterært senter for bevegelsen.

Referanser

- Amundsen, A. B. (1997). «The Haugian Heritage» – A symbol of national history. I J. Braarvig & T. Krohg (Red.), *In search of symbols. An explorative study* (s. 214–233). Novus.
- Amundsen, A. B. (2022, 29. juni). Peder Hansen. I *Norsk biografisk leksikon*. https://nbl.snl.no/Peder_Hansen
- Bang, A. C. (1888). *Hans Nielsen Hauge og hans Samtid*. N. Andresens Forlag.
- Breistein, D. (1955). *Hans Nielsen Hauge. «Kjøbmand i Bergen»*. John Griegs Forlag.
- Dorum, K. & Sødal, H. K. (Red.). (2017). *Hans Nielsen Hauge. Fra samfunnsfiende til ikon*. Cappelen Damm Akademisk.
- Faye, A. (1867). *Christianssands Stifts Biskope- og Stiftshistorie*. Brøgger & Christies Bogtrykkeri.
- Garcia de Presno, J. (2021). En analyse om skadelig lære i rettsaken mot Hans Nielsen Hauge. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 157–174. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5426>

- Gundersen, T. R. (2022). *Haugianerne. Enevelde og undergrunn*. Cappelen Damm.
- Hauge, H. N. (1914). *Hans Nielsen Hauges Reiser og viktigste Hændelser beskrevet af ham selv* (3. utg.). Grøndahl & Sønns Forlag. (Opprinnelig utgitt 1816)
- Hauge, H. N. (1952). *Hans Nielsen Hauges Reiser og viktigste Hændelser beskrevet af ham selv*. I *Hans Nielsen Hauges skrifter*, bd. VI, utgave ved H. Ording. Andaktsbokselskapet. (Opprinnelig utgitt 1816)
- Heggveit, H. G. (1905–1911). *Den norske kyrkje i det nittende Aarhundre: bd. I*. Cammermeyers Boghandel.
- Kjebekk, E. (2004). *Haugerørsla i Evje og Hornnes*. Evje og Hornnes sogelag.
- Koht, H. (1936). Hans Nielsen Hauge. I E. Berggrav, *Kirke og kultur: bd. 43* (s. 551–605). Grøndahl & Sønns boktrykkeri.
- Lindbeck, A. (1999). *Presteskapet sitt syn på Hans Nielsen Hauges religiøse vekkelse i 1804* [Hovedoppgave]. Universitetet i Bergen.
- Mannsaker, D. (1954). *Det norske presteskapet i det 19. hundreåret. Sosialhistoriske studiar*. Samlaget.
- Mannsaker, D. (1961–1962). Hans Nielsen Hauges motstandarar. *Historisk tidsskrift*, 41, 381–400.
- Murberg, T. (2016). *Hans Nielsen Hauge på vandring i Norge og Danmark 1796–1804*. Haugeinstituttet.
- Norborg, S. (1966). *Hans Nielsen Hauge*. Cappelen.
- Ording, H. N. H. (1947). Hans Nielsen Hauge 1771–1824. Innledning til *Hans Nielsen Hauges skrifter: bd. I* (s. 9–59). Andaktsbokselskapet.
- Repstad, L. (1971). Hauge-spor på Agder. I *Årbok for Agder bispedømme 1971* (s. 30–41). Agder bispedømmeråd.
- Sandvin, H. (1999). *Hans Nielsen Hauge og Telemark*. Teledølen's Boktrykkeri.
- Seland, B. (2017). I «Fællesskab og Samfund» – Haugebevegelsens organisasjon. I K. Dørum & H. K. Sødal (Red.), *Hans Nielsen Hauge. Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 104–132). Cappelen Damm Akademisk.
- Seland, B. (2022). «utilladelige Taler for Almuen»: En studie av forsvar og lovanvendelse i rettssaker mot haugianerne i Råbyggelaget, Kristiansand stift. *Heimen*, 59(3), 199–220. <https://doi.org/10.18261/heimen.59.3.2>
- Schou, J. H. (1800). *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Breve, samt andre trykte Anordninger*. N. Christensen.
- Settan, B. (1992). «O, at jeg kunde min Jesum prise ...» *Folkelig religiøsitet og vekkelsesliv på Agder på 1800-tallet*. Universitetsforlaget.
- Støylen, K. (1984). *Vår kirke i sør. Christianssands stift, Agder bispedømme 1684–1984*. Agder bispedømme.
- Statsarkivet i Kristiansand, biskopen i Kristiansand, GO – 0008 C313 Hans Nielsen Hauges virksomhet, linavl, tangarter og trolovelser 1782–1809. Digitalisert her: <https://haugeinstituttet.no/bibliotek/historiske-dokumenter/>
- Ulvund, F. (2018). Wahhabisme som skremmebilde i Skandinavia rundt 1800: Hans Nielsen Hauge i lys av osmansk anti-wahhabisme. *Historisk tidsskrift*, 97(2), 98–114. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2944-2018-02-02>
- Wergeland, N. (1963). *Christiansands Beskrivelse*. Universitetsforlaget. (Opprinnelig utgitt 1811–1813)
- Ytterbø, S. (1957). *Holla II*. Erik St. Nilssens boktrykkeri.
- Ytterbø, S. (1975). *Holla I*. Nome kommune.
- Aarflot, A. (1967). *Norsk kirkehistorie: bd. II*. Lutherstiftelsen.